

Stanisław Judycki

WOLNOŚĆ I DETERMINACJA*

1. WOLNOŚĆ KATEGORIALNA

Mówiąc o wolności, myślimy o niej często jako o niezależności od wpływów zewnętrznych. W tym sensie 'wolny' jest każdy system w pewien sposób zorganizowanych elementów, który jest częściowo izolowany od innych systemów. Może to być system elementów fizykochemicznych, biologicznych czy też pewne społeczeństwo lub grupa społeczna. Może też chodzić o (częściową) izolację pewnych indywiduów w obrębie tych systemów. Każde z tych indywiduów jest również złożone z jakiś podsystemów, które są wolne, tzn. są przynajmniej częściowo niezależne od innych systemów, łącznie tworzących to indywiduum.

W takim kontekście mogą pojawić się następujące pytania. Czy to, co nazywamy uniwersum, zawiera w sobie wyłącznie jeden system zorganizowanych elementów, to znaczy, czy elementy tego systemu poddane są wyłącznie przyczynowości fizycznej? Czy w tym systemie istnieją systemy względnie izolowane? Czy też może istnieją w nim systemy całkowicie izolowane w tym sensie, że poddane są innemu rodzajowi zależności niż zależność fizyczno-przyczynowa? W tym ostatnim wypadku pewien system byłby wolny w tym sensie, że dysponowałby innym rodzajem organizacji elementów niż przyczynowość fizyczna. Nie byłby jednak całkowicie izolowany w tym znaczeniu, że właściwa jemu determinacja sprzęgałaby się z determinacją obecną w innych systemach.

Można pytać dalej. Czy pewien rodzaj izolacji - w sensie dysponowania przez system innym niż fizyczny sposobem warunkowania - jest pozorny, czy na przykład determinacja teleologiczna jest w rzeczywistości tylko determinacją kauzalną o bardzo skomplikowanym charakterze? Czy właściwy osobom ludzkim rodzaj determinacji, zwany wolną wolą, jest tylko, jak można by powiedzieć, epifenomenem introspekcyjnym, tzn. tylko czymś pochodnym od (ukrytej 'pod nim') determinacji fizyczno-przyczynowej? Czy częściowa izolacja jest w rzeczywistości tylko pozorem, gdyż jeżeli coś jest częściowo zależne od czegoś innego, to w efekcie jest zależne całkowicie - chyba że ma własny rodzaj determinacji, który sprzęga się tylko z determinacją właściwą pozostałej części tego systemu? A wreszcie:

* Tekst poniższy został opublikowany w: *Wolność we współczesnej kulturze* (Materiały V Światowego Kongresu Filozofii Chrześcijańskiej: KUL - Lublin, 20-25 sierpnia 1996), Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL 1997, s. 355-367.

co oznacza sprzęganie się różnych rodzajów warunkowania?

Dominujący współcześnie wśród filozofów naturalizm jest tezą, że wszystkie fakty są faktami naturalnymi. Znaczący to, że mogą być one odpowiednio rozpoznane i wyjaśnione przez nauki przyrodnicze¹. Koncepcje naturalistycznej redukcji logiki i matematyki, czy też redukcyjnego wyjaśnienia natury umysłu nie stanowią tak bulwersujących problemów, jak naturalistyczna interpretacja wolności ludzkiej. Jeżeli bycie wolnym oznaczałoby tylko bycie pewnym systemem fizycznych związków przyczynowych, który zdolny jest do świadomego przeżywania aktów woli (a tak wolność interpretują współcześni kompatybiliści²), to powstaje podejrzenie, że nikt za nic nie może być moralnie obwiniany. Stąd też problem wolności stanowi chyba największą przeszkodę dla naturalizmu. Sukces eksplanacyjny i prognostyczny współczesnych nauk przyrodniczych sprawił, że monistyczny naturalizm jawi się dzisiaj jako o wiele bardziej poważna alternatywa, niż to było w czasach Arystotelesa czy Tomasza z Akwinu. Powszechne dawniej przekonanie o istnieniu wielości rodzajów warunkowania zostało dzisiaj zastąpione ideą jednego systemu warunkowania fizyczno-przyczynowego.

Główna trudność w zrozumieniu natury wolności ludzkiej polega na odpowiednim zinterpretowaniu jej relacji do przyczynowości fizycznej. Determinizm może być różnie definiowany. Może on oznaczać, że każde zdarzenie ma przyczynę. To z kolei oznacza, że każde zdarzenie da się przewidzieć - założywszy wiedzę o warunkach go poprzedzających i o prawach natury. Determinizm byłby tezą, że wszystko, co istnieje, jest poddane determinacji fizycznej. Trzeba jednak zauważyć, że sama ta determinacja jest niezależna od wpływów zewnętrznych i w tym sensie jest wolna. W naszym świecie sprzęga się ona z determinacją teleologiczną i determinacją logiczno-matematyczną. Oczywiście, możemy twierdzić, że sprzęga się ona z tymi determinacjami tylko wtedy, gdy uznamy, że są one różne od determinacji fizycznej. Jednakże tutaj nie dyskutuję tej kwestii, zakładając tymczasowo istnienie jak najbogatszego repertuaru możliwych rodzajów determinacji. Determinacja teleologiczna oraz logiczno-matematyczna są wolne w powyższym sensie, gdyż wzięte same w sobie są niezależne od wpływów zewnętrznych. Determinacja teleologiczna i fizyczna mają wspólne obiekty, które determinują. Są nimi konkrety fizyczno-organiczne. W wypadku determinacji logiczno-matematycznej obiekty te są innego rodzaju niż obiekty fizyczno-organiczne. Jednak pośrednio, ze względu na fakt matematyzowalności natury, trzeba uznać, że również i determinacja matematyczno-logiczna sprzęga się z determinacją fizyczną i teleologiczną. Są to związki kontyngentne, co wynika z możliwości pomyślenia sobie przyrody, w której nie byłoby warunkowania teleologicznego, jak też przyrody, która nie byłaby matematyzowalna. Można więc mówić o wolności kategorialnej

¹ Por. na ten temat: S. J. Wagner, R. Warner, *Introduction*, w: S. J. Wagner, R. Warner (wyd.), *Naturalism. A Critical Appraisal*, Notre Dame 1993, s. 1-21.

² Kompatybilizm jest tezą, że wolność woli da się pogodzić z determinizmem. Za twórców tego stanowiska uchodzą Th. Hobbes i D. Hume. Akty dokonywane przez człowieka są wolne, ponieważ wypływają z jego woli. Wolności woli nie należy więc przeciwstawiać konieczności, lecz 'przymusowi'. W XX w. A. J. Ayer pisał w tym samym duchu, że „from the fact that my action is causally determined [...] it does not necessarily follow that I am not free” (*Freedom and Necessity*, w: A. J. Ayer, *Philosophical Essays*, London 1954).

jako o niezależności jednych rodzajów warunkowania od innych. Każda osobna dziedzina kategorialna miałaby właściwy rodzaj warunkowania. Stąd też problem wolności człowieka można sformułować jako pytanie, czy istnieje właściwy osobie ludzkiej rodzaj determinacji różny od determinacji fizycznej, teleologicznej, logiczno-matematycznej. Zanim rozważę kwestię istnienia tego rodzaju determinacji, przedstawię główne elementy składowe pojęcia determinacji w ogóle.

2. POJĘCIE DETERMINACJI

Pojęcie ‘determinacji’ można uznać za jedno z najbardziej ogólnych pojęć metafizycznych (ontologicznych)³. Najszerzej akceptowaną determinacją jest przyczynowa determinacja fizyczna. Na jej przykładzie zilustruję główne składniki pojęcia determinacji w ogóle.

Każdy rodzaj determinacji polega na określaniu jednych elementów przez inne elementy. W wypadku przyczynowości fizycznej to określanie nosi charakter dynamicznego szeregu. W tego rodzaju szeregu determinacja przenosi się z jednego elementu na inne zgodnie z kierunkiem sukcesji czasowej. Istoty determinacji fizycznej nie da się uchwycić, gdy będziemy brali pod uwagę wyłącznie samą sukcesję czasową lub samą zmienność poszczególnych faz procesu fizycznego, ani też nie da się tego dokonać z punktu widzenia trwającej w tym procesie substancji.

W każdym typie determinacji można wyróżnić przynajmniej trzy elementy strukturalne. Są to - po pierwsze - przedmioty (obiekty, rzeczy lub substancje) podlegające determinacji. Po drugie, są to dające się obserwować związki między elementami podlegającymi determinacji fizycznej. W ‘naszym świecie’ związki te mają charakter regularny. Ten fakt umożliwia formułowanie praw fizycznych. Po trzecie, należy też odróżnić samo ‘jak’ determinacji, to znaczy tę ‘siłę’, która sprawia, że jeden przedmiot zmienia inny przedmiot (lub sam w sobie doznaje jakiejś zmiany). Zagadkowość owego ‘jak’ determinacji fizycznej polega na tym, że siły wywołujące zmiany nie da się zrozumieć ani *a priori*, to znaczy na podstawie analizy natury samych przedmiotów podlegających determinacji fizycznej, ani też *a posteriori*, to znaczy na podstawie analizy samych regularności (D. Hume). Te same dystynkcje, chociaż z pewnymi istotnymi modyfikacjami, można zastosować do determinacji innej niż fizyczna, a więc do determinacji teleologicznej czy logiczno-matematycznej.

Wolną wolę można więc interpretować jako charakterystyczny dla osoby ludzkiej rodzaj determinacji, różnej od determinacji fizycznej, teleologicznej czy logiczno-matematycznej. Wolność w wypadku człowieka nie oznacza więc przede wszystkim *libertas indifferentiae*⁴, lecz polega na

³ Por. na ten temat: N. Hartmann, *Der Aufbau der realen Welt. Grundriss der allgemeinen Kategorienlehre*, Berlin 1940, s. 309-318 i *Ethik*, Berlin 1949³, s. 621-685.

⁴ Wolność jako *libertas indifferentiae* należy przeciwstawić wolności jako *libertas spontaneitas*, por. na ten temat: W. Vossenkuhl, *Analytische und transzendente Argumente für eine kausale Handlungstheorie*, w: H. M. Baumgartner (wyd.), *Prinzip der Freiheit. Eine Auseinandersetzung um Chancen und Grenzen transzendentalphilosophischen Denkens*, Freiburg-München 1979, s. 97-100.

obecności w osobie ludzkiej pozytywnej siły zdolnej do określania różnego rodzaju przedmiotów. Wspólny ludzkiej wolności i innym rodzajom wolności kategorialnej jest więc zarówno moment niezależności od innych rodzajów determinacji, jak i moment bycia pewnym rodzajem pozytywnej siły. Jednakże wolna wola zawiera również elementy, które czynią ją swoistym rodzajem determinacji. Jest ona spontaniczna (w sensie, który dopiero należy bliżej określić), jest sprzężona ze samoświadomością, z rozumem, z 'ja' oraz w istotny sposób wrażliwa na wartości. Mimo tej odmienności wspólnota z innymi rodzajami determinacji wyraża się w tym, że i w wypadku wolnej woli da się odkryć trójelementowa struktura obecna w innych rodzajach determinacji. I tu też mamy do czynienia z przedmiotami, które są określane przez wolną wolę. Mogą być nimi przedmioty (rzeczy) fizyczne - w wypadku wolnych działań zapośredniczonych przez ciało - lub elementy czysto mentalne: w wypadku wolnych działań mających na celu zmianę nastawienia, charakteru, przekonań itp. Istnieją również regularności, które można obserwować. Ludzie w typowych okolicznościach zachowują się w taki a taki sposób. Jednak różnica w stosunku do innych rodzajów determinacji jest ogromna. Nie da się, wychodząc od danego charakteru i okoliczności, przewidzieć, jak dany człowiek postąpi (lub pomyśli) w danej sytuacji. Determinacja, jaką jest wolna wola, nie pozwala ani na ścisłą (logiczną) uniwersalizację, ani też nawet na uniwersalizację indukcyjną o tym stopniu ścisłości, z jakim mamy do czynienia w świecie fizycznym. Rodzaj uniwersalizacji, który dopuszcza determinacja wolnej woli, może być sfalsyfikowany w każdym poszczególnym przypadku. Trzecim elementem strukturalnym, to znaczy elementem wspólnym wolnej woli i innym rodzajom determinacji, jest istnienie samej siły, która określa przedmioty różnego typu. Jest ona różna od tych przedmiotów, a także nie da się jej sprowadzić do regularności, przez które się ona ujawnia.

3. KONIECZNOŚĆ I PRZYPADEK

Jak dotąd, wszystkie rozważania były przeprowadzane przy założeniu, że ten swoisty rodzaj determinacji, jaką jest ludzka wolna wola, istnieje. Argumenty za jej istnieniem są osobną kwestią. W tym momencie chodzi tylko o ideę wolności, a nie o wykazanie jej istnienia lub pytanie, czy da się ona sprowadzić do innych rodzajów determinacji albo, czy da się pogodzić z determinacją fizyczną. Teraz chciałbym rozważyć, jak wolna wola (jako specyficznie ludzka determinacja) ma się do pojęć modalnych konieczności, możliwości i przypadku.

Wolność najczęściej przeciwstawia się konieczności⁵. Często problem

⁵ Nasunąć się więc może przypuszczenie, że wolność jest kategorią modalną, obok takich kategorii, jak możliwość, przypadkowość i właśnie konieczność. Jeżeli wolność przeciwstawiamy konieczności, to musimy być może powiedzieć, że pewne zdarzenie może być konieczne, możliwe, przypadkowe bądź 'wolne'. Znaczyłoby to, że nie jest ono zdeterminowane przez poprzedzające je warunki. Czy zdarzenia 'wolne' byłyby zdarzeniami przypadkowymi? Jak różniłyby się one od zdarzeń możliwych? Trudno jest powiedzieć, jak dalece można operować wolnością jako kategorią modalną. Czy możliwa jest modalna logika

wolności formułuje się tak, że wolność ludzką widzi się jako pewien introspekcyjny pozór w stosunku do ‘prawdziwej rzeczywistości’, którą miałyby stanowić wszechobejmująca determinacja fizyczna. Przy tego rodzaju konfrontacji miałyby powstawać nieusuwalny paradoks charakterystyczny dla pojęcia wolności. Jeżeli determinizm jest prawdziwy (chodzi o konieczność wytwarzaną przez determinację fizyczną), to nikt nie może decydować o tym, co czyni. Jeżeli jednak determinizm jest fałszywy, to nasze akty wyboru są czysto przypadkowe. Nikt nie może mieć wyboru w stosunku do takiego zdarzenia, które jest efektem przypadku. Jeżeli więc determinizm jest albo prawdziwy, albo fałszywy, to nikt nie może wybierać w sposób wolny. Konstatacja ta ma jednak znamię paradoksu, ponieważ dochodzimy do wniosku sprzecznego z naszą głęboką intuicją, iż w pewnych sytuacjach możemy ludzi obwiniać (lub chwalić) za to, co zrobili⁶.

Biorąc pod uwagę powyższe rozważania, można jednak zapytać, czy odpowiednie jest przeciwstawianie sobie kategorii konieczności i przypadku. Po jednej stronie mielibyśmy bowiem determinację fizyczną i wytwarzaną przez nią konieczność, natomiast po drugiej nie mielibyśmy jej braku czy nieobecności, lecz inny, pozytywny rodzaj determinacji. Pojęcie przypadku, o ile w ogóle ma jakiś sens, to ma go tylko w obrębie określonego typu determinacji. Nawet jednak w tych ramach można mu przypisać wyłącznie sens tylko epistemologiczny, a nie metafizyczny. W świecie fizycznym jako przypadkowe pojawiają się nam te zdarzenia, których ścieżka kauzalna nie jest dla nas w pełni jawna. Gdybyśmy znali wszystkie czynniki, które prowadzą do pojawienia się zdarzenia *A*, to nie myślelibyśmy o nim jako o zdarzeniu przypadkowym. W ten sposób w świecie fizycznym mamy do czynienia wyłącznie z koniecznościami empirycznymi⁷. Sposób istnienia możliwości empirycznych stanowi tu osobne zagadnienie. Gdyby w świecie fizycznym istniały zdarzenia przypadkowe, oznaczałoby to istnienie zdarzeń bez przyczyn. Być może takie zdarzenia istnieją, lecz na pewno nie dadzą się bez sprzeczności pomyśleć.

Oprócz tego epistemologicznego pojęcia przypadku można wskazać jeszcze na jedno jego rozumienie. ‘Jak’ każdego rodzaju determinacji jest dla nas zakryte poznawczo. Z tego punktu widzenia nawet konieczność empiryczna, rozumiana jako obecność wszystkich czynników potrzebnych

wolności?

⁶ „Random choice, as blind and arbitrary as throw of dice or the spin of a wheel of fortune, does not seem to be any more desirable than determined choice. Indeed many have thought that it was *less* desirable, and have gone on to propose alternative reconciliations of free will with determinism (different varieties of *reconciliationism* or, as it is more frequently called, *compatibilism*)” (D. C. Dennett, *Elbow Room, The Varieties of Free Will Worth Wanting*, Clarendon Press, Oxford 1984, s. 2).

⁷ To stanowisko równa się tylko necesytaryzmowi w odniesieniu do świata fizycznego. Uznaje ono, że możliwości empiryczne (w odróżnieniu od możliwości idealnych) istnieją przede wszystkim w ‘naszych głowach’, a więc że wypływają z niecałkowitej znajomości danej ścieżki kauzalnej. Czy możliwości empiryczne istnieją również po platońsku (tak jak możliwości i konieczności idealne), jest to kwestią osobnej argumentacji. Necesytaryzm w odniesieniu do świata fizycznego nie jest necesytaryzmem uniwersalnym, gdyż - zgodnie z właśnie przedstawianym stanowiskiem - wolna wola stanowi jeden z czynników, który może sprzegać się z różnymi ścieżkami kauzalnymi w świecie fizycznym.

do zaistnienia danego zdarzenia, musi być uznana za konieczność wyłącznie przypadkową. O 'konieczności' możemy mówić tam, gdzie mamy do czynienia z pewnym zbiorem warunków, z punktu widzenia których jakieś zdarzenie może zostać uznane za konieczne. Jeżeli na determinację fizyczną nie patrzymy z punktu widzenia warunków poprzedzających dane zdarzenie, lecz z punktu widzenia 'jak' samej determinacji, to każde zdarzenie fizyczne można uznać za przypadkowe. Nie znamy zasady warunkowania fizycznego, tak samo, jak nie znamy zasady, według której wolna wola determinuje zdarzenia specyficznie ludzkie. Nawet demon Laplace'a, a więc istota, która znałaby wszystkie warunki potrzebne do zaistnienia danego zdarzenia, byłby tu bezradny. Mógłby, co najwyżej, dokładnie przewidzieć zaistnienie danego zdarzenia, lecz wyłącznie przy założeniu, że siła, która sprzęga rozciągnięte w czasie łańcuchy kauzalne, nadal generowałaby te zdarzenia tak, jak to robiła dotychczas.

Tak więc nie musimy wybierać między determinizmem a indeterminizmem, gdy próbujemy rozstrzygnąć problem istnienia wolnej woli. Istnienie wolnej woli polega na istnieniu specyficznego dla osoby ludzkiej rodzaju determinowania różnego typu zdarzeń mentalnych i (poprzez ciało) zdarzeń fizycznych. Istnienie tego rodzaju determinacji jest równie zagadkowe (czy też równie oczywiste), jak istnienie innych rodzajów determinacji. Efekty, które generuje wolna wola, są równie zagadkowe, jak efekty, które powstają w wyniku ciągłego funkcjonowania przyczynowości fizycznej. Jest tak, gdy na te rodzaje determinacji patrzymy nie z punktu widzenia warunków poprzedzających jakieś zdarzenie, lecz z punktu widzenia samego 'jak' determinacji.

Tego rodzaju analiza pozwala - jak sądzę - przynajmniej częściowo wyeliminować aporię determinizmu - przypadek z zagadnienia wolnej woli. Pozwala też uporać się z inną aporią podnoszoną często w tym kontekście. W XX wieku G. Ryle argumentował na rzecz istnienia problemu nieskończonego regresu, który miałby być zawarty w pojęciu wolnej woli⁸. Akty woli sprawiają, że pewne działania nazywamy działaniami wolnymi. Można więc zadać pytanie, czy same te akty są wolnymi działaniami umysłu, czy nie. Jeżeli akty woli same nie są wolne, to każde działanie na nich oparte również nie jest wolne. Jeżeli natomiast są wolne, to muszą wynikać z uprzednich aktów, i tak *ad infinitum*.

Przeciw temu argumentowi należy stwierdzić, co następuje. Jeżeli myślimy o determinacji, czy to o determinacji fizycznej czy innej, jako o czymś rozciągniętym w czasie, to problem nieskończonego regresu (sformułowany w duchu Ryle'a) powstanie dla każdego rodzaju determinacji. Tak samo będziemy mieli z nim do czynienia, gdy postawimy go w stosunku do determinacji fizyczno-przyczynowej. Czy z tego, że i tu możemy sformułować zagadnienie nieskończonego regresu, wynika, iż przyczynowość fizyczna - jako pewien rodzaj determinacji rozciągnięty w czasie - nie istnieje? Gdyby paradoks Ryle'a wziąć poważnie, to musielibyśmy przestać wierzyć w istnienie przyczynowości fizycznej. Paradoks ten nie powstanie, gdy zwrócimy uwagę, że u podłoża każdej

⁸ Por. G. Ryle, *Czym jest umysł* (*The Concept of Mind*, London 1949, s. 67), tłum. W. Marciszewski, Warszawa 1970, s. 125.

determinacji rozciągniętej w czasie musimy przyjąć istnienie 'siły', która łączy poszczególne elementy poddane tej determinacji. W stosunku do tej 'siły' nie ma sensu już pytać o warunki ją poprzedzające. Trzeba przyjąć, że jest ona samonapędzającym się 'mechanizmem'⁹. Jakkolwiek zarówno pojęcie 'siły', jak i pojęcie 'mechanizmu' należy tu brać wyłącznie w sensie metaforycznym. W ten sposób dochodzimy do granic inteligibilności zarówno w odniesieniu do fenomenu wolnej woli, jak i w odniesieniu do fenomenu przyczynowości fizycznej.

4. DETERMINACJA I CZAS

Dotychczas przedstawione analizy mogłyby sugerować, że wolna wola jest pewnym rodzajem 'ślepej siły' ujawniającej się w osobie ludzkiej. W tym aspekcie nie różniłaby się ona niczym od 'ślepej siły'", która ujawnia się w uniwersum fizycznym i wiąże ze sobą istniejące w nim konkrety fizyczne. Jednak gdy myślimy o wolnej woli, to rozumiemy przez to pojęcie coś, dzięki czemu jesteśmy zdolni kształtować siebie, a nie coś, co się tylko w nas ujawnia i co jest od nas niezależne. To my, chociaż jest to paradoksalne, jesteśmy panami naszej wolnej woli lub - inaczej mówiąc - to my mamy wolną wolę, której możemy używać zgodnie z racjami, które uznajemy za słuszne. Powstaje więc natychmiast następny paradoks. Jeżeli wolna wola jest do końca zdeterminowana przez przyczyny rozumowe lub przez te charakterystyki, które określamy mianem naszego samoświadomego 'ja', to nie jest ona wolna. Jeżeli natomiast wolna wola nie jest do końca zdeterminowana ani przez nasze samoświadome 'ja', ani przez racje rozumowe, to jest całkowicie dowolna, a więc przypadkowa. Jej efekty są zdarzeniami bez przyczyn. W ten sposób dochodzimy do konieczności scharakteryzowania relacji między zarysowanym dotąd pojęciem wolnej woli a takimi 'przedmiotami', jak 'ja', 'rozum' i 'samoświadomość'.

Wolna wola jest 'siłą', czy też tym rodzajem determinacji, która ujawnia się wraz z innymi charakterystykami. Charakterystyki te pokazują specyfikę wolnej woli w odróżnieniu od innych rodzajów determinacji.

(1) Wolna wola jest tą 'siłą', która porusza się w obszarze określonym przez świadomość i samoświadomość. Nie wszystkie istoty obdarzone świadomością dysponują wolną wolą (np. tzw. wyższe zwierzęta, jak również dzieci do pewnego stopnia rozwoju), ale wydaje się niemożliwe istnienie istot obdarzonych wolną wolą, które nie dysponowałyby samoświadomością¹⁰.

⁹ Istnieje granica zrozumiałości dotycząca sposobu funkcjonowania każdego mechanizmu. Znajomość warunków potrzebnych do 'zainstalowania' różnych elementów jakiegoś mechanizmu, jak też wiedza na temat ich możliwych relacji ze względu na efekt, który chcemy otrzymać konstruując ten mechanizm, nie równa się wiedzy na temat 'jak' jego funkcjonowania. To 'jak' jest zawsze zakryte, gdyż nic znamy tej siły (czy też sił), które powodują, że relacje między częściami tego mechanizmu funkcjonują tak, a nie inaczej.

¹⁰ C. McGinn pisze, że racjonalność wymaga intencjonalności, ale stwierdza też, że odwrotna teza jest mniej oczywista. Dodaje również, że nie jest jasne, jak ściśle łączą się ze sobą racjonalność i świadomość, tzn. czy racjonalność może istnieć bez świadomości (C. McGinn, *Consciousness and Content*, w: R. J. Bogdan (wyd.), *Mind and Common Sense*.

(2) Sprzężenie wolnej woli i samoświadomości odróżnia determinację, którą stanowi wolna wola, od innych rodzajów determinacji. Wolna wola, w odróżnieniu od innych rodzajów determinacji, jest spontaniczna. Przeciwnością spontaniczności jest pasywność, co w wypadku determinacji fizycznej znaczyłoby, iż pewien stan fizyczny jest efektem wszystkich stanów z nim (bezpośrednio lub pośrednio) związanych w chwilach poprzednich. Sprzężenie wolnej woli ze świadomością umożliwia zajęcie postawy dystansu wobec zdarzeń poprzedzających daną decyzję. Spontaniczność oznacza ów dystans w stosunku do przeszłości, a także otwarcie się na przyszłość, identyfikację z przyszłością. Identyfikacja ta ma często charakter aktywnego, antycypującego postanowienia dotrzymania podejmowanej aktualnie decyzji. Nic takiego nie da się odnaleźć w determinacji fizycznej. Pasywność tej determinacji polega na całkowitej zależności (braku dystansu) każdej fazy szeregu przyczynowego od faz poprzednich. O żadnej samoświadomej antycypacji nie może również być w tym wypadku mowy.

(3) Wolna wola porusza się nie tylko w obszarze samoświadomości, lecz także w obszarze racji rozumowych oraz w obszarze tego, co wartościowe. Nie identyfikuje się jednak z tymi dziedzinami. Jest ona wolna od determinacji teleologicznej, jaką wywierają na nią uświadamiane wartości, jak też nigdy do końca nie może być zdeterminowana racjami rozumowymi. W pierwszym wypadku byłibyśmy automatami aksjologicznymi, tzn. istotami, które zawsze i automatycznie wybierałyby to, co jest najwyższej wartościowe. W drugim byłibyśmy automatami racjonalnymi, tzn. istotami, które zawsze kierowałyby się racjami uznawanymi za przeważające w danym momencie.

(4) Wolna wola - jako inny rodzaj determinacji niż determinacje teleologiczna i fizyczna - jest determinacją zdolną, do pewnego stopnia, do przeciwstawienia się determinacji przyczynowej. 'Jak' możliwości tego przeciwstawienia się nie jest dla nas dostępne ani też nie wiemy, jak dalece w każdym wypadku możemy się przeciwstawić przyczynom cielesnym. Jednak zawsze uświadamiamy sobie, że taka możliwość istnieje.

Zbierając te charakterystyki, można powiedzieć, że wolna wola jest tym rodzajem determinacji, który jest spontaniczny, porusza się w obszarze samoświadomości, w obszarze tego, co rozumowe, i w obszarze tego, co wartościowe. Wolna wola jest także zdolna zdystansować się w stosunku do determinacji fizycznej. Podając te określenia, nie daliśmy jednak jeszcze chociażby wskazówki, jak można rozwiązać problem, który Kant potraktował jako jedną z tzw. antynomii czystego rozumu: jak wolność może być czymś różnym od determinacji teleologicznej, od motywacji rozumowych i od determinacji fizycznej, nie stając się przez to czymś całkowicie przypadkowym i transinteligibilnym¹¹. Sądzę, że można

Philosophical Essays on Commonsense Psychology, Cambridge 1991, s. 89). Racjonalność bez świadomości da się pomyśleć jako możliwość nieświadomego robota, odpowiednio zachowującego się w świecie go otaczającym. Robot tego rodzaju nie przetwarzałby otrzymywanych z otoczenia informacji na doświadczenia wyposażone w jakości fenomenalne. Wydaje się jednak, że nie da się bez sprzeczności pomyśleć takiej istoty, która przetwarzając nieświadomie informacje, byłaby istotą zdolną do podejmowania wolnych decyzji.

¹¹ Por. I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, Warszawa 1986, A 448/B 476. Nie wchodząc w szczegóły rozwiązania, jakie Kant próbował dać dla swojej trzeciej antynomii czystego

zasugerować następujący kierunek myślenia, który osłabia aporetyczność tego problemu.

Problem niekompatybilności przyczynowości z wolnością woli ludzkiej powstaje wtedy, gdy traktujemy przyczynowość fizyczną jako szereg zdarzeń rozciągniętych w czasie. Jednakże, w myśl poprzednich rozważań, w czasie ujawnia się tylko następstwo zdarzeń, nie ujawnia się natomiast ta siła, która powoduje, iż pewne przedmioty regularnie wywołują zmiany w pewnych innych przedmiotach. To samo dotyczy determinacji, którą jest wolna wola. Jeżeli więc mówimy, że wolne decyzje, jako niezależne od rozumu, od wartościowania i od przyczyn fizycznych, byłyby przypadkowe, to mamy na myśli to, że nie można byłoby związać z nimi jakichkolwiek zdarzeń poprzedzających je w czasie. Z tego jednak, że tego rodzaju zdarzeń nie da się z nimi związać, nie wynika, że w jakiś sposób wolna wola nie sprzęga się z motywami rozumowymi, z wartościowaniem i z przyczynowością fizyczną. 'Jak' tego sprzężenia nie jest jednak czymś, co ma charakter czasowo rozciągniętego szeregu zdarzeń. W efekcie nie powstaje problem absolutnej przypadkowości wolnej woli. Problem ten powstaje bowiem wyłącznie wtedy, gdy traktujemy zarówno determinację fizyczną, jak i determinację innego typu jako zjawiska w czasie. Można jednak przypuszczać, że rozciągłość czasową mają tylko efekty funkcjonowania różnych rodzajów determinacji, a nie same te determinacje. Sama determinacja, jaką jest wolna wola, i jej sposób łączenia z innymi rodzajami determinacji, nie są dla nas dostępne poznawczo. Poznawczo dostępne są tylko ich przejawy w czasie. Stąd wolna decyzja nie jest zdarzeniem bez przyczyn w tym sensie, że ostatecznie opiera się ona na nietemporalnym sposobie wiązania się różnych rodzajów determinacji. Patrząc natomiast z temporalnego punktu widzenia, musimy interpretować każdą poszczególną wolną decyzję jako zdarzenie bez przyczyn, gdyż nie tylko wszystkie rodzaje determinacji ujawniają się nam w czasie, lecz również i nasze myślenie o nich ma istotnie czasowy charakter¹². Stąd zaś powstaje paradoks zdarzeń bez przyczyn.

5. CZY ISTNIEJE AUTODETERMINACJA?

Czy można wątpić w to, że istoty ludzkie dysponują innym rodzajem determinacji niż determinacja fizyczna lub teleologiczna? Zazwyczaj wątpliwości wynikają z faktu niemożliwości pogodzenia wolności z

rozumu, można tylko zwrócić uwagę, że rozwiązanie to w istotnej mierze odwoływało się, z jednej strony, do świata empirycznego, tzn. do świata 'zanurzonego' w czasie, z drugiej zaś do 'świata rzeczy samych w sobie', które nie są poddane warunkom czasu.

¹² Nie przeczy tej fazie fakt, że determinacja logiczna nie ma charakteru dynamicznego szeregu rozciągniętych w czasie faz. Nawet jednak i w tym wypadku musimy o niej myśleć przechodząc od warunków do ich konsekwencji. Konieczność, jaką w ten sposób dostrzegamy, jest więc również koniecznością ze względu na 'poprzedzające' ją warunki. Paradoks wolności jako zdarzenia bez przyczyn ujawnia się nam dlatego z taką wyrazistością, gdyż tylko w tym wypadku dysponujemy 'pustą' świadomością czystej aktywności. Wyłącznie ten rodzaj determinacji jest nam dany 'od wewnątrz', wszystkie zaś inne typy determinacji są dane 'od zewnątrz', i są zawsze zapośredniczone przez warunki rozciągnięte w czasie.

determinizmem albo z trudności w zrozumieniu, czym może być wolna wola. Aby uniknąć tych trudności, można próbować zająć (dominujące dzisiaj) stanowisko określane mianem kompatybilizmu. Broniony tu punkt widzenia jest o tyle kompatybilistyczny, o ile głosi zasadniczą możliwość współistnienia w świecie różnych rodzajów determinacji. Nie jest to jednak kompatybilizm dlatego, iż nie uznaję, że wolną wolę należy rozumieć tylko jako możliwość działania tak, jak się chce¹³. Wolna wola nie da się pogodzić z determinizmem, ponieważ jest innym rodzajem determinacji niż determinacja fizyczna czy teleologiczna. Wątpliwości wynikające z aporetyczności samego pojęcia wolności, to znaczy wątpliwości odnoszące się do przypadkowości wolnej woli i do problemu nieskończonego regresu aktów woli, wydają się (przynajmniej częściowo) usunięte przez powyższe rozważania. Czy jednak wolna wola, jako odrębny i specyficznie ludzki rodzaj determinacji, rzeczywiście istnieje?

Sugestię odpowiedzi na to pytanie można zawrzeć w innym pytaniu: czy istnieją racje, aby przypuszczać, że determinacja fizyczna jest tylko czymś 'powierzchniowym', a więc że w rzeczywistości cała struktura fizycznego związku przyczynowego polega na zupełnie innym rodzaju determinacji i na zupełnie innym typie wiązanych przezeń przedmiotów? Wydaje się, że takich racji nie mamy. To z kolei znaczy, że musimy przyjąć, iż determinacja fizyczna nie jest tylko powierzchniowa, lecz że jest ostatecznym, dalej nieredukowalnym typem determinacji. Inaczej wydaje się być z determinacją teleologiczną. W stosunku do niej, w wyniku rozwoju biochemii i fizyki oraz w wyniku rozprzestrzenienia się tendencji redukcjonistycznych, sądzi się, że można ją wyeliminować na rzecz determinacji fizycznej. Za taką redukcją świadczą pewne racje, ale nie sądzę, aby mimo to kiedykolwiek udało się (bądź konceptualnie, bądź empirycznie) wyeliminować przekonanie, że pewne zdarzenia są określane przez ich cel.

Wyraźniej niemożliwość redukcji jednych rodzajów warunkowania do innych jest widoczna w wypadku prób redukcji determinacji logiczno-matematycznej do przyczynowości fizycznej. Być może należałoby więc powiedzieć, że wszystkie podstawowe kategoriałnie przedmioty, zdarzenia i procesy są tym, czym są i niczym więcej. Trzeba też pamiętać, że wszystkie udane redukcje interteoretyczne, na które powołują się zwolennicy fizykalistycznego redukcjonizmu, miały miejsce w obrębie homogenicznych kategoriałnie dziedzin¹⁴.

Gdy teraz weźmiemy pod uwagę opis ukazujący cechy charakterystyczne determinacji, jaką jest wolna wola, wówczas powinno być widać, że - przynajmniej fenomenologicznie patrząc - ten rodzaj

¹³ Na temat fałszywości kompatybilizmu i determinizmu por. P. van Inwagen, *An Essay on Free Will*, Clarendon Press, Oxford 1983.

¹⁴ Tzw. udane redukcje interteoretyczne, np. termodynamiki do mechaniki statystycznej, zawsze miały miejsce w obrębie dziedziny jakościowo homogenicznej. W tego rodzaju redukcjach nie występowała konieczność przejścia do radykalnie innej sfery jakościowej. Taka radykalna różnica jakościowa zachodzi np. między sferą świadomego doświadczenia a sferą 'beźakościowych' procesów mózgowych. Podobnym skokiem jakościowym charakteryzuje się też relacja między przyczynowością fizyczną a fenomenalnie danymi własnościami determinacji, którą jest wolna wola.

determinacji radykalnie różni się od innych rodzajów determinacji. Spontaniczność wolnej woli przeciwstawia się pasywności determinacji fizycznej; transcendencja czasowa, to znaczy dystans do przeszłości i identyfikujące otwarcie się na przyszłość, odróżnia wolną wolę zarówno od determinacji fizycznej, jak i teleologicznej. Holistyczne sprzężenie z racjami rozumowymi stanowi kontrast w odniesieniu do linearnego funkcjonowania determinacji przyczynowej. Istotne sprzężenie wolnej woli z samoświadomością odróżniają ją od 'ślepej' determinacji przyczynowej i celowościowej. Do tego można dodać, zwyczajowo wymieniane, fenomeny poczucia winy, czy poczucia zasługi moralnej, które byłyby czymś całkowicie niezrozumiałym, gdyby człowiek (jako wytwór determinacji kosmicznej) był całkowicie zależny od rzeczywistości fizycznej i aksjologicznej. Oczywiście, istnienie tych wszystkich opisowych własności, jak też istnienie fenomenów poczucia zasługi lub winy, nie czyni sprzecznym przypuszczenia, że doświadczana przez nas wolna wola jest tylko powierzchownym zjawiskiem, pod którym kryje się warunkowanie przyczynowe. W tego typu zagadnieniach, podobnie jak we wszystkich innych zagadnieniach sceptycznych, ciężar dowodu spoczywa na tym, kto wątpi w realne istnienie prezentujących się cech jakiegoś zjawiska. Ten, kto wątpi, musi wskazać na racje, które nakazywałyby przypuszczać, że wolność jest pozorem. Sceptyk musiałby również pokazać, jak inne rodzaje determinacji doznają takiej transformacji, że wytwarzają złudzenie wolności. Jak dotąd, nie widać takich racji, a przynajmniej wnioskowanie na podstawie zasady najlepszego możliwego wyjaśnienia każe nam przypuszczać, że wyróżniona pozycja bytowa człowieka polega na posiadaniu przez niego swoistego rodzaju determinacji, która sprzęga się z rozumem i ze zdolnością do wartościowania.